

הרב פרופ' יהודה ברנדס

רבי יוסי בן חלפתא - הבינוני השלם

דמותו ומשנתו של התנא בן דור אושא

לזכרו ולכבודו של רבי ישראל פרידמן בן שלום זצ"ל: ראש הישיבה, חלוץ, היסטוריון, אדמו"ר, ולענייננו – בעיקר מגיד שעור בהלכה ובאגדה.

למדנו מר' ישראל: חז"ל אומרים שכאשר אומרים שמועה בשם חכם, צריך החכם לעמוד כנגד עיניו של הלומד.¹ ר' ישראל פירש, שכאשר מדובר בתנאים ואמוראים, אין ביכולתנו לשוות את דמותו של החכם לנגד עינינו, שהרי איש מאיתנו לא ראה תמונתו של תנא או אמורא מעולם.² אלא יש להתבונן בדמותו כפי שהיא עולה מן המקורות, מדברי תורתו ומדברי חכמים עליו, ומתוך כך להבין את השמועה בהקשרה ובהתאמה לדמותו הכללית. עיונו בדמותו של רבי יוסי בן חלפתא על פי סוגיות במסכת שבת ייעשה לאור דרכו הפרשנית של ר' ישראל זצ"ל. ויהי רצון שיהיו הדברים לכבודו ולעילוי נשמתו.

א. הבינוניות של שמואל הנביא

נדמה שמואל הגדיר אדמו"ר הזקן את ספר התנאים, ספר היסוד של החסידות החב"דית, כ"ספרן של בינונים", התואר "בינוני" שינה את מעמדו מתואר המנמיך את קומתו של אדם ביחס לחסיד וצדיק לתואר של כבוד המיועד לאנשי מעלה.³

זמן רב לפני בעל התנאים הייתה זו חנה, שעל פי פירושו של רב דימי התפללה ששמואל בנה יהיה אדם "בינוני":

"ונתתה לאמתך זרע אנשים" (שמואל א' א, יא) – כי אתא רב דימי אמר: לא ארוך ולא גויץ, לא אוכם ולא חיוור, לא חכם ולא טיפש [אלא בינוני].

[בבלי ברכות, לא ע"ב]⁴

¹ ירושלמי שבת, פ"א ה"ב: "גידול אמר כל האומ"ר] שמועה מפי אומרה היא רואה בעל השמועה כאלו הוא עומד כנגדו". ועיינו בדברי המבוא שכתבתי בספרו של הרב ב' לאו, חכמים, חלק ה, ראשון לציון תשע"ז, עמ' 15-20.

² אבל עיינו בהקדמת הרי"מ חרל"פ לספרו בית זבול (ירושלים תשמ"ז, עמ' ו-ז), בו מתואר כיצד הציב אביו, הרב זבולון חרל"פ, את דמותו של בעל החוות דעת' לנגד עיניו בבקשו ללבן שמועתו, אף שלא ראהו מעולם.

³ ראו דבריו של הרב א' קנוהל, "מזווית אישית", גיליון רבני צהר, פורים תשע"ג.

⁴ הנוסח מתוקן על פי כתבי היד. התוספת "אלא בינוני" נמצאת רק בכתב יד מינכן 95.

הבינוניות של שמואל מתוארת הן במישור הגופני והן במישור הרוחני. אפשר להבין מדוע חנה ביקשה שבנה יהיה אדם ממוצע במידותיו הגופניות,⁵ אך קשה יותר להבין איזה ערך יש בהיותו לא חכם ולא טיפש.⁶ בעל מנורת המאור הסביר שבמדרגה ממוצעת זו של הדעת והמידות הרוחניות יש מעלה:

הנולד מטיפה ממוצעת בין החום לקור, יהיה לעולם חכם יקר רוח איש תבונה, ויהיה בדעותיו ובמדותיו מעורב עם הבריות. ועל זה נאמר ונתת לאמתך זרע אנשים. ומה שדרשו בגמ' דברכות לא אוכם ולא חיזור, לא חכם ולא טיפש, לא ארוך ולא גוץ, כי כל אלו המידות הוות באדם בהיות מזוג בין קור לחום.

[ר' יוסף אלנקווה, מנורת המאור, פרק י – נישואי אישה, עמוד 97]

הרעיון המפתיע שאדם שהוא "לא חכם ולא טיפש" הוא "איש תבונה" מוסבר יפה על ידי השימוש ההלכתי במונח "לא חכם ולא טיפש". הילד המובא כדי לאבחן טעות בספר תורה אמור להיות "ינוקא דלא חכים ולא טיפש".⁷ זאת, מפני שילד טיפש לא יודע את אשר לפניו, ואילו ילד חכם עלול לקרוא את המילה המסופקת על פי ידיעותיו המוקדמות ולא לדייק בכתוב לפניו. רק ילד שהוא "לא חכם ולא טיפש" יקרא את שלפניו בדיוק, וגם אם יש פגם בכתוב – יקראנו כפגמו ויאשר שאכן יש פסול באות. החיסרון של החכם הוא שאינו פוגש את המציאות כמות שהיא אלא מטעין אותה בדעותיו הקודמות. תכונה זו של היות "לא חכם ולא טיפש" נחוצה לנביא, שכן הנביא אמור להקשיב לדבר ה' כמות שהוא בלא להטעינו כל הבנה נוספת מחוכמתו. המתנבא על פי דעתו ובשילוב חוכמתו והבנתו ולא מתוך התבטלות מוחלטת לקשב הנבואה הוא נביא שקר. "חכם עדיף מנביא"⁸ רק כאשר הנבואה מסתלקת, זאת משום שבעת הסתלקות הנבואה אין דרך בלתי אמצעית לשמוע את דבר ה', ואז נחוצה דווקא יכולת ההתבוננות והניתוח של החכם.⁹

שמואל משח את שני המלכים הראשונים בישראל. הם, בניגוד אליו, מתוארים כמורמים מעם ונישאים: המלך שאול ניכר בכך שהיה "משכמו וּמְעָלָה גְבַהּ מִכָּל הָעָם",¹⁰ ועל דוד המלך נאמר בתהילים: "שְׁוִיִּי עֶזְרָא עַל גְּבוּר הָרִימוֹתַי בְּחוֹר מַעַם".¹¹ מלך אמור להיות מורם מעם, ולכן רבים מדיני

⁵ מדברי רש"י נראה שרב דימי מפרש את דברי חכמים שקדמו לו, שדרשו "זרע שמובלע בין אנשים". כוונתה של חנה הייתה שלא תשלוט בו עין הרע. אולם המהרש"א מציע ש"בינוני" הוא תואר של מעלה. כתואר שניתן גם לגלית, להבדיל: "אִישׁ הַבְּנִים" (שמואל א' יז, ד; בבלי סוטה, מב ע"ב, "איש הביניים [...] אמר שמואל: בינוני", ועיינו בחידושי אגדות למהרש"א שם).

⁶ ב"דף על הדף" לברכות לא ע"ב מובא בשם האדמו"ר בעל בית ישראל מגור, שעודף חכמה הוא חסרון, ובכך מסביר את כשלונו של קרח, עליו אמרו חז"ל "שפקח היה". המונח ביידיש, "אובער חוכעם" (חכם-על), מצביע על תופעה שכזאת.

⁷ בבלי מנחות, כט ע"ב; שולחן ערוך, אורח חיים, לב, טז.

⁸ בבלי בבא בתרא, יב ע"א.

⁹ עיינו ר' יצחק עראמה, עקדת יצחק, פרשת חקת, סימן עט.

¹⁰ שמואל א', ט, ב.

¹¹ תהילים פט, כ-כא.

המלך המנויים בפרק השני של מסכת סנהדרין נועדו לרוממו ולהבדילו מן העם. לא כן הנביא, הזקוק דווקא ל"בינוניות" לשם מילוי תפקידו.¹²

ב. רבי יוסי בן חלפתא - איש הביניים

גם בתוך קהילת החכמים יש מדרגות מדרגות, וגם בה הבינוני מצטיין כבעל מעלה בפני עצמו. ר' יוסי בן חלפתא הוא דמות מופת של תנא בינוני. מקומו כבינוני בין חבריו, תלמידי רבי עקיבא, מתחורר מתוך אגדת הוויכוח על מעשי הרומאים.

דיתבי [שישבו] רבי יהודה ורבי יוסי ורבי שמעון ויתבי [וישב] יהודה בן גרים גבייהו.

פתח רבי יהודה ואמר: כמה נאים מעשיהן של אומה זו תקנו שווקים תקנו גשרים תקנו מרחצאות. רבי יוסי שתק.

נענה רבי שמעון בן יוחאי ואמר: כל מה שתקנו לא תקנו אלא לצורך עצמן, תקנו שווקין להושיב בהן זונות, מרחצאות לעדן בהן עצמן, גשרים ליטול מהן מכס.

הלך יהודה בן גרים וסיפר דבריהם ונשמעו למלכות. אמרו: יהודה שעילה יתעלה, יוסי ששתק יגלה לציפורי, שמעון שגינה ייהרג. [בבלי שבת, לג ע"ב]

שלושת התנאים – רבי יהודה בר אילעאי, רבי יוסי בן חלפתא ורבי שמעון בר יוחאי – הם מן התלמידים שהעמיד רבי עקיבא בזקנותו, והם הקימו ועיצבו את מרכז התורה בגליל אחרי חורבן המרכז ביבנה והיישוב היהודי בדרום הארץ בעקבות דיכוי מרד בר כוכבא. כאביו רבי חלפתא, התגורר גם רבי יוסי בציפורי ושם הנהיג את הישיבה ובית הדין.¹³

¹² כאשר שמואל הגיע אל בית ישי בבית לחם למשוח את מחליפו של שאול, הוא התרשם מדמותו של אליאב, הבן הגדול, ואמר: "אך נגד ה' משיחו", אך הקב"ה העמידו על טעותו ואמר לו: "אל תבט אל מראהו ואל גבה קומתו כי מאסתיהו כי לא אשר יראה האדם כי לעיניו וה' יראה ללבב". שיקול הדעת האנושי מתרשם מן החיצוניות והוא מועד לטעות. מכאן ואילך על כל אחד מן הבנים הבאים בתור, נוהר שמואל ואמר: "גם בנה לא בחר ה'". עד שהגיע דוד, ועליו אמר ה': "קום משחהו כי זה הוא" (שמואל א' פרק טז).

¹³ לקריאה נוספת: הרב ב' לאו, חכמים, חלק ג, תל אביב תשס"ח. עמ' 78 – 106. כמה מן הרעיונות המפותחים במאמר זה מהדהדים גם לתיאורו של רבי יוסי על ידי הרב לאו, אולם כאן המיקוד שונה. הרב לאו, בעקבות הרי"ן אפשטיין, סבור שעיקר תורתו של רבי יוסי לא הייתה מפי רבי עקיבא, דבר המסביר היטב את הפערים בין דמותו לבין דמותו של רבי עקיבא המתוארת להלן. במאמרנו הנוכחי ניתן מקום גם להנחה המקובלת בבבלי ובמדרשים, שרבי יוסי היה מבכירי תלמידיו של רבי עקיבא.

ר' ישראל בן שלום סבר שאין בסיס היסטורי לאגדה זו מסיבות אחרות: חברתיות והיסטוריות. הוא נימק זאת בהרחבה במאמרו: "ר' יהודה בר אילעאי ויחסו אל רומי", ציון, מט, א (תשמ"ד), עמ' 9-24. אך אי אפשר להתעלם מכך שבעיני בעלי האגדה התלמודית – הסיפור עולה בקנה אחד עם מכלול תפיסתם את דמותו של רבי יוסי.

רבי יהודה ורבי שמעון מייצגים שני קצוות: רבי יהודה משבח את הרומאים ובזכות זאת הם מעלים אותו והוא הופך ל"ראש המדברים בכל מקום". רבי יהודה נהיה למנהיג הציבור ובן שיחם של הרומאים, איש העולם הגדול. רבי שמעון מגנה אותם, נרדף על ידיהם, נאלץ להסתתר עם בנו במערה ומגיע לקיצוניות המחריגה אותו ואת בנו מאורחות החיים המקובלים בין בני אדם. תחילה הם חיים במערה שקועים בתורה, בלי להיזקק לענייני העולם הזה: בלא מזון, בלא מלבוש ואף בלא תפילה שהיא עבורם בבחינת "חיי שעה". גם בצאתם מן המערה כל מקום שנתנו עיניהם בו מיד נשרף, כי לא הייתה להם סובלנות כלפי מי שמניחים חיי עולם ועוסקים בחיי שעה. גם אחרי שנת שהות נוספת במערה, שהועילה להתמתנותם במידה מסוימת, עדיין היה סבור רבי שמעון ש"די לו לעולם אני ואתה". כאב כן בנו: יחידות וחריגותו של רבי אלעזר ברבי שמעון, בחייו ואחרי מותו, מתוארת בהרחבה בסוגיית האגדה בראש פרק השביעי במסכת בבא מציעא.¹⁴ בין שני הקצוות הללו – רבי יהודה איש העולם הגדול ורבי שמעון איש המערה והעולם הבא – רבי יוסי איש הביניים שותק וגולה לציפורי.¹⁵

לא תמיד הדרך הממוצעת מחייבת שתיקה. כשיש צורך, רבי יוסי גם נחלץ לדבר ולפשר:

תנו רבנן: לאחר פטירתו של רבי מאיר אמר להם רבי יהודה לתלמידיו אל יכנסו תלמידי רבי מאיר לכאן מפני שקנתרנים הם ולא ללמוד תורה הם באים אלא לקפחני בהלכות הם באים. דחק סומכוס ונכנס, אמר להם: כך שנה לי רבי מאיר, המקדש בחלקו בין קדשי קדשים ובין קדשים קלים לא קידש.

כעס ר' יהודה עליהם, אמר להם: לא כך אמרתי לכם? אל יכנסו מתלמידי רבי מאיר לכאן מפני שקנתרנים הם ולא ללמוד תורה הם באים אלא לקפחני בהלכות הם באים! וכי אשה בעזרה מנין? אמר ר' יוסי: יאמרו מאיר שכב, יהודה כעס, יוסי שתק, דברי תורה מה תהא עליה? וכי אין אדם עשוי לקבל קידושין לבתו בעזרה? ואין אשה

¹⁴ בין היתר מסופר שם שהיה מסגיר גנבים למלכות הרומית. והדבר מעורר תמיהה ודיון (בבלי בבא מציעא, פ"ג ב – פ"ד א). חלק מן המופתים המתחוללים נועדו להעיד על צדקותו של רבי אלעזר ברבי שמעון, שלא חטא במעשים אלו. כמעט ברמיזה נזכר שם שר' יוסי ובנו ר' ישמעאל שנדרשו אף הם על ידי המלכות הרומית לעסוק בכך, ברחו על מנת להמנע מלשתף פעולה עם הרומיים. "ואף רבי ישמעאל ברבי יוסי מטא כי האי מעשה לידיה, פגע ביה אליהו אמר ליה: עד מתי אתה מוסר עמו של א-לוהינו להריגה? אמר ליה: מאי אעביד? הרמנא דמלכא הוא! אמר ליה: אבוך ערק לאסיא את ערוק ללודקיא" (שם).

עיינו שם בפירוש מהר"ץ חיות שהקשה על הסתירה לכאורה בין העדות שרבי יוסי ברח לאסיא לבין המסורת שגלה לציפורי. ועיינו בערכי **תנאים ואמוראים** (לר' יהודה בן קלונימוס משפירא, מהדורת בלוי 1974) בערך רבי יוסי, שדן בסתירה זו. לענייננו, השאלה ההיסטורית אינה חשובה, אך העדות על גישתו של רבי יוסי להתחמק מעימות, שהועברה גם לבנו וצוינה לשבח על ידי אליהו הנביא – היא עיקר. לפירושן של אגדות אלו בבבא מציעא ראו גם י' ברנדס, "ייסוריו של רבי אלעזר ברבי שמעון: פרק בתורת הייסורים של חז"ל", **אסופות ד (תשע"ג)**, עמ' 105 – 123.

¹⁵ סיפור המופיע בירושלמי מצביע על יחסו של רבי יוסי כלפי יושבי המערה: מעשה בחכם ששמו יהודה בן חוצי שנטמן שלשה ימים במערה כדי להעמיק בהבנתה של הלכה אחת. כשלא עלה הדבר בידו, יצא ובא אל רבי יוסי שיסבירנה לו. רבי יוסי קרא לבנו, אבורדימס, והלה הסביר לו זאת. אמר ר' יוסי לאותו חכם, שהסיבה לכך שלא עלה בידו לפרש את ההלכה היא מפני שלא למדה עם חברים – "מאן גרם לך? דלא פלתה עם חבריך" (ירושלמי שביעית, פ"ח ה"ה, ומקבילות).

עשויה לעשות לה שליח לקבל קידושיה בעזרה? ועוד, דחקה ונכנסה מאי?

[בבלי קידושין, נב ע"ב]¹⁶

כעסו של רבי יהודה משקף מחלוקת מהותית בדרך לימוד התורה. רבי יהודה העריך שהשאלה אם אפשר לקדש אישה בקודשי קודשים אינה מציאותית, שהרי אסור להוציא קודשי קודשים אל מחוץ לעזרה, ואילו אישה לא נכנסת לעזרה ואינה יכולה לקבל שם קידושיה; לכן אי אפשר באופן מעשי לקדש אישה בקודשי קודשים. רבי יהודה אינו רוצה לעסוק בשאלות היפותטיות, ואילו רבי מאיר ותלמידיו דווקא מחבבים את הלמדנות החריפה.¹⁷ רבי יוסי שוב מצוי בתוך, הפעם בין המעשיות של רבי יהודה לבין הפלפלות של רבי מאיר. בדרך כלל, רבי יוסי נמנע מלהתערב במחלוקות בין חבריו, וחששו ש"יאמרו יוסי שתק" מרמוז לכך שהוא היה ידוע כמי שרגיל לאחוז בפלך השתיקה, במיוחד במקום שבו מתעצמת המחלוקת בין חבריו.¹⁸ אלא שבמקרה הזה החליט לחרוג ממנהגו לכבודה של תורה ולפשר בין הצדדים; לפרש את שאלת תלמידי רבי מאיר באופן שגם בבית מדרשו של רבי יהודה יוכלו לקבלה כשאלה לגיטימית, בהראותו כיצד השאלה ההיפותטית יכולה להיות מעשית.¹⁹

ג. שירת המעלות של רבי יוסי

עד כאן ראינו את מקומו של רבי יוסי כממצע ומפשר בין גישות אמוניות, למדניות ומדיניות של החכמים, ועתה נפנה ללמוד את הסוגיה המשרטטת את דמותו של רבי יוסי על פי מאמריו.²⁰ לפנינו סוגיה חריגה בתלמוד ובה קובץ של חמש עשרה מימרות שבהן רבי יוסי מתאר את תקוותיו והישגיו.²¹

¹⁶ סיפור דומה מופיע גם בבבלי נזיר, מט ע"ב – נ ע"א.

¹⁷ כפי שמבואר בבבלי עירובין, יג ע"ב: "אמר רבי אחא בר חנינא: גלוי וידוע לפני מי שאמר והיה העולם שאין בדורו של רבי מאיר כמותו ומפני מה לא קבעו הלכה כמותו שלא יכלו חבריו לעמוד על סוף דעתו שהוא אומר על טמא טהור ומראה לו פנים על טהור טמא ומראה לו פנים [...] אמר רבי אבהו אמר רבי יוחנן: תלמיד היה לו לרבי מאיר וסומכוס שמו שהיה אומר על כל דבר ודבר של טומאה ארבעים ושמונה טעמי טומאה ועל כל דבר ודבר של טהרה ארבעים ושמונה טעמי טהרה..."

¹⁸ וכן העיר הרב ר' מרגליות, שערי זהר, ירושלים תשנ"ד, על נזיר נ ע"א: "דכך היתה מדתו של ר' יוסי לשתוק".

¹⁹ בהמשך הסוגיה מובאת ברייתא שבה נחלקים רבי יהודה ורבי יוסי בשאלה זו עצמה. אלא שזו מוצגת כמחלוקת הלכתית רגילה, שיש מאות כמותה בתלמוד. מסתבר שאחרי שרבי יהודה קיבל את הלגיטימיות של השאלה הוא לא נמנע מלחוות את דעתו, ואף רבי יוסי נקט עמדה, שונה מזו של רבי יהודה, ובכך אין כל חידוש.

²⁰ בידי חכמי אשכנז בתקופת הראשונים היה קובץ "פרקי רבי יוסי" שממנו ציטטו דברי אגדה על רבי יוסי, חלקם מן הסוגיה שלפנינו, חלקם ממקורות אחרים בתלמוד ומדרשים, וחלקם אינם ידועים לנו. עיינו ספר יחוסי תנאים ואמוראים, לר' יהודה ב"ר קלונימוס, בהמשך הערך רבי יוסי בן חלפתא, ובספר הרוקח סימן שסב. החיד"א העיר על כך בשם הגדולים, מערכת ספרים, אות פ, סימן קנב. ועיינו הערתו של ש' אברמסון, "הלכות ספר תורה" (אגוז מצרים), סיני צח, עמ' יט; צט (תשמ"ו), עמ' ריא-ריד (ושם הפניה גם לקטע שפרסם א"א אורבך בשם "פרקא דרבי יוסה").

²¹ יש מי שהציע שלא כל המאמרים הללו אכן מיוחסים לתנא רבי יוסי בן חלפתא. הן בגלל חילופי נוסחאות בודדים, הן בגלל שלעתיים מופיע ר"י בראשי תיבות, והן מפני שהיו חכמים נוספים ששמו רבי יוסי (רנ"א רבינוביץ, "זמן השקיעה וכניסת שבת", שנה בשנה, תשנ"א, עמ' 244, הערה 1). הוא נצרך לכך כחלק מדינו ההלכתי על המאמר השישי העוסק

בחלק הראשון מובאים תשעה מאמרים הנפתחים במילים "יהא חלקי מ...", ובחלקה השני מובאים חמישה מאמרים הנפתחים במילים "מימי לא".²² רשימת התקוות וההישגים הינה למעשה רשימה של "סדר הנהגות רבי יוסי": רשימה המונה חמישה עשר פריטים, הנוגעים לכל סדרי חייו, בחול ובקודש, בין אדם למקום ובין אדם לחברו. אין לקבל את הרעיון שקובצו כאן באופן אקראי רשימת מימרות בבחינת "אידי דזוטר מירכס".²³ יש כאן מעשה מכוון של עורך שגיבש את מכלול המימרות האלה כך שיווצר קובץ מגובש. המספר חמש עשרה הוא מספר בעל משמעות סמלית.²⁴ החזרה על ביטוי פתיחה קבועים והמבנה הסדור, הופכת את הקובץ הזה למעין-פיוט.

על גבי קובץ המאמרים של רבי יוסי הגמרא מוסיפה הערות והבהרות הקוטעות את רצף הפתגמים, וייתכן שהן מטשטשות בעיני לומדים את הסדר הבהיר והמהודק של המימרות. אך מכל מקום, אין ספק שהקובץ הראשוני של המימרות הוא חטיבה מגובשת, והשקלא וטריא התלמודית היא נדבך נוסף, פרשנות של הגמרא למקור התנאי.²⁵ לימוד הסוגיה נעשה בדרך של רצוא ושוב. מחד גיסא, יש לראות את מכלול המאמרים והקשרים ביניהם קודם שפונים לבאר כל אחד מהם בפני עצמו; אך מאידך גיסא, הבנת המכלול דורשת הבנה מיטבית של כל אחד מן הפרטים.

זהו קובץ המאמרים כסדרו בגמרא, בדילוג על המשא ומתן התלמודי המופיע בין מאמריו של רבי יוסי:

1. אמר רבי יוסי: יהא חלקי מאוכלי שלוש סעודות בשבת.
2. אמר רבי יוסי: יהא חלקי מגומרי הלל בכל יום.
3. אמר רבי יוסי: יהא חלקי ממתפללים עם דמדומי חמה.
4. ואמר רבי יוסי: יהא חלקי ממתני בחולי מעיים.
5. ואמר רבי יוסי: יהא חלקי ממתני בדרך מצווה.²⁶
6. ואמר רבי יוסי: יהא חלקי ממכניסי שבת בטבריא וממוציאי שבת בצפורי.

בזמן הכנסת שבת בטבריה, אך אין בדבריו טיעון של ממש כדי לדחות את הנוסח המקובל, ואף הוא אינו טוען להכרחיות הצעתו.

²² בתוון, המאמר העשירי, חסר את ביטוי הפתיחה המאפיינים את שאר המימרות, אך גם הוא מתאר פרט מאורחות חייו של רבי יוסי.

²³ בבלי בבא בתרא, יד ע"ב: הסכר של הגמרא לכך שספר הושע הקודם בזמן, לא הוצב בראש ספרי נביאים אחרונים. מכיון שהוא קטן, חיברוהו לשאר תרי-עשר, כדי שלא יאבד.

²⁴ במיוחד כשמדובר על מעלות טובות. ט"ו שירי המעלות שבתהילים שכנגדם חמש עשרה המעלות במקדש (משנה סוכה, ה, ד; בבלי סוכה, נג ע"א). וכנגדם חמש עשרה מעלות טובות בפיוט "דיינו" שבהגדה של פסח (מדרש שכל טוב לשמות פרק י"ב, סדר ההגדה, פירוש ההגדה של פסח לריטב"א ובאבודרהם). ראו שפת אמת, ויקרא, פסח תרנ"א: "ומסתמא סדר הט"ו מעלות הוא עבודת האדם בכל שנה ושנה". ועיינו החיד"א, מדבר קדמות, מערכת א, אות א, 'אבות העולם'.

²⁵ הדבר ניכר, כרגיל במקומות אחרים, מן המעבר מהיגדים קצובים בעברית תנאית למשא ומתן בארמית בבליית. אחרי הרשימה מופיעה בגמרא סדרת מאמרי אמוראים שכל אחד מהם מתחיל ב"תיתי לי ש...". הראשון שבהם הוא מאמר של רב נחמן: "תיתי לי דקיימית שלש סעודות בשבת". קובץ זה טוען דיון בפני עצמו ואין כאן מקום לכך. בכל אופן, ברור שזה קובץ נפרד ומאוחר לקובץ מאמרי רבי יוסי, והוא שובץ לסוגיה הן משום דמיונו לרשימת מאמרי רבי יוסי והן משום שגם הוא נפתח בשבח של סעודה שלישית.

²⁶ חסר בכת"י מינכן.

7. ואמר רבי יוסי: יהא חלקי ממושיבי בית המדרש ולא ממעמידי בית המדרש.
 8. ואמר רבי יוסי: יהא חלקי מגבאי צדקה ולא ממחלקי צדקה.
 9. ואמר רבי יוסי: יהא חלקי ממי שחושדין אותו ואין בו.
 10. אמר רבי יוסי: חמש בעילות בעלתי ונטעתי חמשה ארזים בישראל.
 11. אמר רבי יוסי: מימי לא קריתי לאשתי ולשורי ושורי אלא לאשתי ביתי ולשורי שדי.
 12. אמר רבי יוסי: מימי לא נסתכלתי במילה שלי.
 13. ואמר רבי יוסי: מימי לא ראו קורות ביתי אימרי חלוקי.²⁷
 14. ואמר רבי יוסי: מימי לא עברתי על דברי חברי; יודע אני בעצמי שאיני כהן, אם אומרים לי חברי עלה לדוכן אני עולה.²⁸
 15. ואמר רבי יוסי: מימי לא אמרתי דבר וחזרתי לאחורי.
- [בבלי שבת, קיח ע"ב]²⁹

הקישור הפשוט של קובץ המאמרים לפרק הוא בכך שהמאמר הראשון בו עוסק בסעודה שלישית. בכך הוא ממשיך את סוגיית עונג שבת וסעודה שלישית שקדמה לו ולמאמרו ההלכתי של רבי יוסי במשנה, שחובה להציל מזון שלוש סעודות.³⁰ להלן ננסה לבחון קיומן של זיקות מהותיות יותר המצדיקות את שיבוץ סוגיית שבחי רבי יוסי בפרק העוסק במצוות עונג שבת.³¹

ד. יהא חלקי

נפנה עתה ללמוד כל אחד מן המאמרים בפני עצמו.

א. אמר רבי יוסי: יהא חלקי מאוכלי שלוש סעודות בשבת.

כדאי לבחון את מאמרי רבי יוסי על רקע תורת רבי עקיבא רבו. את המאמר הזה, למשל, ניתן להבין על פי דברי רבי עקיבא האומר: "עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות".³² המשמעות המעשית של

²⁷ שלושת המאמרים האחרונים מסודרים בסדר שונה בכת"י מינכן 95. ייתכן שהסדר הפנימי של המאמרים לא היה קבוע, או לפחות היה נתון לשינויים בחלקו. לא נעסוק כאן בסדרם של המאמרים, אלא אם יש זיקה ישירה בין שני מאמרים סמוכים.

²⁸ שני המאמרים האחרונים מופיעים בסדר הפוך בכת"י אוקספורד 23.

²⁹ כל ההפניות הסתמיות בהמשך המאמר הן לדף ועמוד זה.

³⁰ ראו להלן הערה 34.

³¹ לדעתו של ר' צדוק הכהן מלובלין, שיבוץ של סוגיות אגדה בהקשר הפרק ההלכתי-תלמודי שלהן הוא מכוון (רעיון שחזר עליו פעמים רבות, ראו לדוגמה פרי צדיק לדברים, ערב יום הכפורים, אות א'; ועיינו ש' בן ארזה פרידלנד, "שכנות וקורות גג", אקדמות, ח [תש"ס], עמ' 25-43). לדיון בנושא מנקודת מבט של מחקר התלמוד ראו בעבודת הדוקטור של יונתן פיינטוך, "מעשי חכמים והסוגיות המכילות אותם במסכת נזיקין (בבלי)", רמת גן תשס"ט, בפרק המבוא.

³² זה אחד משבעה דברים שציווה רבי עקיבא את רבי יהושע בנו (בבלי פסחים, קיב ע"א). מאמר זה הובא בסוגיית שלוש סעודות, לעיל קיח ע"א.

דברי רבי עקיבא היא שאין ליטול צדקה על מנת לקנות סעודה שלישית לשבת.³³ בדברי רבי יוסי גנוזה התקווה שלא יהא עני עד כדי מצב שבו לא יהיה לו כדי אכילת סעודה שלישית. אולם הניסוח "יהא חלקי עם" מורה שאלא מדובר רק בתקווה שלא תימנע ממנו היכולת הכלכלית לסעוד סעודה נוספת בשבת, אלא גם בקשה חיובית לזכות להיות אחד מאותם הנוהגים לאכול שלוש סעודות, כפי שמשמע גם משאר שמונת מאמרי "יהא חלקי" שבהמשך. רבי יוסי פוסק במשנתו ש"לעולם מצילין מזון שלוש סעודות", גם בסוף השבת, בשעת המנחה, כאשר כבר אין זמן לאכול שלוש סעודות, ונראה שהוא סבור שיש בשלוש סעודות ערך מהותי לאופייה ולצביונה של השבת.³⁴ לכאורה, קיום שלוש סעודות בשבת אינו נחשב להישג עילאי מבחינה רוחנית או למשימה קשה במיוחד, ובכל זאת רבי יוסי בוחר לציין זאת כתקווה משמעותית מבחינתו. כשמשווים זאת לעונג שבת של רבי עקיבא, עולה בזיכרון הסיפור על תלמידיו של רבי עקיבא שמצאוהו בוכה בשבת שלא כדין, והוא הצדיק זאת בכך שזה הוא עונג שלו.³⁵ ה"ט"ז פירש שמרוב דבקותו בה' זלגו עיניו דמעות, וסמך דבריו על דברי הזוהר חדש המעידי שרבי עקיבא היה בוכה מאוד באומרו שיר השירים "באשר ידע היכן הדברים מגיעים".³⁶ רבי עקיבא הוא איש של שיר השירים;³⁷ רבי יוסי הוא יהודי של שלוש סעודות.³⁸

הבינוניות של רבי יוסי באה לידי ביטוי בכך שהוא אינו שואף להשגות רוחניות נשגבות, אלא מסתפק בהתמדה בקיומן של הנהגות קבועות שיש בהן ערך מוסף קבוע המגביה את היומיומי ומוסיף בו נופך של קדושה ועבודת השם.³⁹

ב. אמר רבי יוסי: יהא חלקי מגומרי הלל בכל יום.

המאמר הזה סותר את ההלכה המקובלת, שרק בשמונה עשר ימים בשנה גומרים את ההלל,⁴⁰ ולכן פירשוהו בגמרא שלא כפשוטו:

³³ בניגוד לסתם משנה בפאה, ח, ז, הסוברת שעני זכאי לקבל שלוש סעודות בשבת.

³⁴ משנה שבת, טז, ב. בעל תפארת ישראל מפרש שלדעת רבי יוסי מצילין שלוש סעודות גם בסוף היום, או מפני שלא חילקו בתקנת חכמים בין המצבים השונים, או משום שמי שלא הספיק לסעוד שתי סעודות קודם לכן, בזמן, יכול להשלימן עתה. לעומת זאת, ר"ע מברטנורא מסביר את רבי יוסי בטיעון הנוגע למהותה של השבת: "הואיל ויומא בר הכי הוא, בהתירא טרח". שבת הוא יום "בר הכי" לשלוש סעודות, ולכן אפשר להציל בו שלוש סעודות גם אם אין זמן או כוונה לאוכלן. וראיה לשיטתו מן הירושלמי: "מכיון שכולה גוף אחד כמי שכולה סעודה אחת" (ירושלמי שבת, פט"ז ה"ד, ועיינו בפני משה שפירש באופן אחר, ובדברינו מתורצת קושיית הרד"ל שם).

³⁵ שבלי הלקט, סימן צג; ספר האגור, הלכות שבת, סימן תב. יש לציין שהאגדה הזאת הובאה בשבלי הלקט בסימן העוסק בסעודה שלישית, והיא משמשת מקור לאלו הסוברים שאם אדם מצטער מריבוי אכילה הוא פטור מסעודה שלישית, כי הימנעות מאכילה היא עונג לו כמו הבכי לרבי עקיבא. אומנם הוא דוחה ראיה זו, אך היא הובאה בפוסקים אחריו. ומכאן להקבלה בין סעודה שלישית לבכיו של רבי עקיבא בשבת.

³⁶ ט"ז, אורח חיים, רפח, ס"ק ב.

³⁷ על משמעות ההבדל הזה לענייני נשים ראו לקמן.

³⁸ לימים הפכה הסעודה השלישית בשעת "רעווא דרעוין", מבחינת עוצמת החוויה הדתית שבה, למתחרה עם ההתעלות של אמירת שיר השירים בכניסת השבת. לערכה של הסעודה השלישית על פי הסוד, עיינו בזוהר, חלק ג, רפח ע"ב; פירוש רבנו בחיי, שמות טז, כה; פירוש ר' מנחם הרקאנטי, בראשית ב, י; של"ה, מסכת שבת, פרק תורה אור, אות צו.

³⁹ הדבר ניכר גם בכך שאינו דורש ארבע סעודות (כרבי חידקא), אלא די לו בסעודה אחת נוספת כדי לייקר את השבת על פני ימות החול (בבלי שבת, קיח ע"א).

⁴⁰ מסכת סופרים, כ, ז.

איני? והאמר מר: הקורא הלל בכל יום הרי זה "מחרף ומגדף" (תהילים מד, יז)? כי קאמרינן בפסוקי דזמרא.⁴¹

הגמרא דוחה את האפשרות שרבי יוסי היה מהדר לקרוא את ההלל בכל יום, כי בקריאת הלל מדי יום יש ממד של חירוף וגידוף.⁴² הלל נועד לאמירה בהתרוממות נפש מיוחדת, בימי חג שנתקנו על ידי הנביאים הראשונים. באמירת הלל יומיומית יש זילות, הן כלפי הנביאים שתיקנו את אמירתו, הן כלפי הניסים והמועדים שלכבודם נתקן והן כלפי מעמד אמירת ההלל בפני עצמו.⁴³ הלל המצרי או הלל הגדול הם מזמורי שבח על ניסים חריגים ויוצאי דופן הנאמרים בחגיגות והתרגשות מיוחדת.⁴⁴ אין להם מקום בסדר החיים היומיומי. לפיכך, הגמרא מפרשת את גמירת ההלל של רבי יוסי כאמירת פרקי הסיום של התהילים,⁴⁵ המכילים הודיה על המציאות השגרתית. באמירתם ישנה הכרה בכך שחיי היומיום של האדם מישראל רוויים בניסים נסתרים ובחסדי ה'. לרבי יוסי, יהודי של שלוש סעודות, מתאים לתקן את ההודיה על חיי השגרה והיומיום.⁴⁶

ג. אמר רבי יוסי: יהא חלקי ממתפללים עם דמדומי חמה.
אמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן: מצוה להתפלל עם דמדומי חמה.
אמר רבי זירא: מאי קרא? "ייראוך עם שמש ולפני ירח דור דורים"
(תהילים עב, ה).

מדברי האמוראים כאן ובמקומות אחרים בגמרא משמע שהכוונה לתפילת מנחה סמוך לשקיעת החמה.⁴⁷ אומנם, מלשון הפסוק המובא כמקור (בדברי רבי זירא) ייתכן שהכוונה גם לתפילת שחרית כוותיקין, עם הנץ החמה. לפי זה יהיה שיעורו של הכתוב: ייראוך לתפילת שחרית עם זריחת השמש,

⁴¹ במסכת סופרים, יח, א, המאמר מצוטט בעיבוד פרשני: "ואמר ר' יוסי יהא חלקי עם המתפללים בכל יום ששת המזמורים הללו".

⁴² לא איש כרבי יוסי יחרוג בתפילתו מן המוסכמות ההלכתיות. הלא הוא שקבע את הכלל: "כל המשנה ממטבע שטבעו חכמים בברכה לא יצא" (תוספתא ברכות, ד, ה).

⁴³ ההסבר מנוסח באופנים שונים על ידי רש"י, המאירי, ר' פרחיה, מהר"ל (גבורות ה', פרק סא), ומהרש"א, 'וכלוהו לחד אתר סליקין'.

⁴⁴ הלל המצרי – מזמורים קיג-קיח בתהילים. ההלל הנאמר בראש חודש, פסח, שבועות, סוכות ובחנוכה נקרא "הלל המצרי" בשל אזכור יציאת מצרים שבו. הלל הגדול – מזמור קלו בתהילים, הפותח בפסוק "הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו", נאמר במהלך ליל הסדר. וראו בבלי פסחים, פה ע"ב: "כזיתא פסחא והלילא פקע איגרא". רש"י: "לקול המולת ההמון מההלל דומין כאילו הגגין מתבקעים שהיו אומרים ההלל על הפסח". רמב"ן: "שהיו משוררין בקול גדול" (השגות לספר המצוות של הרמב"ם, שורש א). מהרש"א: "לעלות חיל קריאתם למעלה לשמים", ור' צדוק הכהן מלובלין: "מתוך הרמת קול בכל כוחו וחיותו" (פרי צדיק, בראשית, קונטרס עת האוכל בענייני האכילה).

⁴⁵ מנהגו של רבי יוסי התקבל כנוהג מחייב בתפילת שחרית בכל יום באמירת "פסוקי דזמרה" עם ברכה לפנייהם: ברוך שאמר, ולאחריהם: ישתבח.

⁴⁶ עיינו הרב מ"ש מדווינסקי, משך חכמה, ויקרא כו, ד, שביאר זאת בהרחבה ודן בהבדל בין ההודאה על הניסים לבין ההודאה על הטבע. לכך יש לצרף את ההבדל המתבקש בסגנון התפילה. "רבי עקיבא כשהיה מתפלל בינו לבין עצמו, אדם מניחו בקרן זווית זו ומוצאו בזווית אחרת, וכל כך למה – מפני כריעות והשתחויות" (בבלי ברכות, לא ע"א). שבחה של אמירת פסוקי דזמרה הוא דווקא בנינוחות ומתינות: "כאילו מונה מעות" (דרכי משה, אורח חיים, ה, א).

⁴⁷ בבלי ברכות, כט ע"ב.

ולתפילת מנחה עם דמדומי חמה⁴⁸ – סמוך להופעת אורו של הירח.⁴⁹ ערכה של תפילת שחרית כוונתיקין ידוע, שכן זהו זמנה המובחר של תפילה זו.⁵⁰ אך בהשתיית תפילת מנחה עד דמדומי חמה יש לכאורה פגם – חשש שמא תיטרף לו השעה ויחמיץ את זמן התפילה,⁵¹ ולכן יש למצוא טעם שיצדיק את איחורה עד הרגע האחרון. בירושלמי נתנו לכך שני טעמים: האחד, רגש רוחני: "כדי שיהא עליו מורא שמים כל היום",⁵² ושנית – דרשת הכתוב: "על זאת יתפלל כל חסיד אליך לעת מצוא" (תהילים לב, ו) – לעת מיצויו של יום.⁵³ שני הטעמים מצטרפים למעשה לטענה אחת – זמן דמדומי חמה הוא זמן מובחר מפני שהוא חותם את היום. כך שתי התפילות – שחרית בפתיחת היום ומנחה בחתימתו – יוצרות מעין מסגרת של יראת שמים בתחילתו ובסופו.⁵⁴

מהרש"א הצביע על המכנה המשותף של כל המימרות הפותחות ב"יהא חלקי":

כל הני יהא חלקי דנקט במלתיה משום דהני מילי לא חשיבי בעיני עלמא לדקדק בהן, אמר הוא שיהא חלקו עמהם וכדי לזרו בהן את הבריות אמר כן.

[מהרש"א, חידושי אגדות, שבת קיח ע"ב, ד"ה יהא חלקי]

כלומר, לדעתו רשימת "יהא חלקי" היא רשימה של הנהגות הנראות חסרות חשיבות, אלא שרבי יוסי ביקש לזרוז את הבריות לנהוג בהן בשל חשיבותן בעיניו.

אלא שהדוגמה הזאת אינה מתפרשת יפה לפי שיטתו של מהרש"א: מכיוון שרבים מתנגדים למנהג להתפלל מנחה עם דמדומי חמה בשל החשש להחמצת זמן התפילה, לכן מנהג זה אינו ראוי לרבים, וספק אם רבי יוסי מבקש לזרוז את הבריות לנהוג כך. נראה אפוא שרבי יוסי רואה אתגר והישג מיוחד בהקפדה על תפילת מנחה ברגע האחרון, והוא מקווה שיזכה שיהיה חלקו עם אלו הנוהגים כך ומצליחים לעמוד באי-החמצת זמן התפילה. האתגר שרבי יוסי מצביע עליו, כפי שכבר התברר בדוגמאות הקודמות ועוד יתברר היטב בדוגמאות הבאות, הוא לעמוד במשימה הנראית פשוטה

⁴⁸ הזמן נקרא "דמדומי חמה" אם מפני שהחמה דוממת ומשתתקת, כמו "יְדִים הַשָּׁמַשׁ" (יהושע י, ג), או מפני שאורה בשעה זו אדמומי (רש"י).

⁴⁹ וכך פירש רש"י, ברכות כט ע"ב, ד"ה ייראוך עם שמש וד"ה ולפני ירח. ועיינו בחידושי הרשב"א לברכות שם, ד"ה כל שאינו, שהציע את שני הפירושים.

⁵⁰ בבלי ברכות, ט ע"ב.

⁵¹ בבלי ברכות, כט ע"ב, ורש"י שם, ד"ה לייטי.

⁵² בשיטה מקובצת לברכות שם, דייק לשון "ייראוך" מלשון יראה, ומכאן ליראת שמיים.

⁵³ ירושלמי ברכות, פ"ד ה"א. זו שעת רצון (המאירי), מפני שבעת הזריחה והשקיעה ניכרת ההשגחה של הקב"ה על שינוי הזמנים וסדר המאורות, כמבואר בברכת יוצר אור (מהר"ל, חידושי אגדות, שבת קיח ע"ב; נתיבות עולם, נתיב העבודה, פרק ג).

⁵⁴ עיינו בפירוש עלי תמר לירושלמי ברכות שם, ומקורות שהביא לדבריו. האדמו"ר מקומרנא כותב שהיה נוהג להתפלל מנחה עם דמדומי חמה כדי שכל שעות בין הערביים תהיינה בתודעה שלפניו עדיין מוטלת חובת המנחה. אילו היה מקדים להתפלל, היה העול הזה מוסר מעליו. וכן כתב המהר"ל "שאם מקדים התפילה נראה שרוצה לסלק מאתו עול התפילה" (דרך חיים, אבות ב, ג).

ושגרתית. העמידה בשגרה הפשוטה לכאורה ובעיקר ההתמדה הקבועה בקיומה היומיומי, היא היא האתגר הקשה לביצוע.⁵⁵

ד. ואמר רבי יוסי: יהא חלקי ממתי בחולי מעיים. דאמר מר רובן של צדיקים מתים בחולי מעיים.⁵⁶

מה הגדולה במוות מתוך חולי מעיים? במסכת שמחות נאמר:

אמר רבי יהודה: חסידים הראשונים היו מתייסרין בחולי מעיים בעשרה ועשרים יום לפני מיתתן, כדי למרק את הכל שיבואו זכאין לעתיד לבא, שנאמר: "מצרף לכסף וכור לזהב ובוחר לבות ה'" (משלי יז, ג).

[שמחות ג, יא]⁵⁷

רש"י פירש כי המעלה של מיתה מתוך ייסורים היא שיש בה כפרת עוונות.⁵⁸ התוספות הוסיפו בשם ר"י שהחולי ממרק את האכילה מן המעיים להיות נקיים וטהורים כמלאכי השרת, מעין תהליך הטהרה שנוהגים לעשות למת טרם קבורתו.⁵⁹

מעבר לממד של הכפרה והטהרה יש בתקווה של רבי יוסי למות מחולי מעיים עוד היבט של ניגוד קיוני לרבי עקיבא רבו ולבית מדרשו. רבי עקיבא ייחל כל ימיו למות מוות הרואי על קידוש השם: "כל ימי הייתי מצטער על פסוק זה – 'בכל נפשך', אפילו נוטל את נפשך", וסופו שזכה למות כך.⁶⁰ מעיו של ר' אלעזר בנו של רבי שמעון בר יוחאי משמשות, בחייו ואחרי מותו, מבחן וראיה לצדקתו, "שישו בני מעי שישו",⁶¹ ואילו רבי יוסי מסתפק בתקווה למות מחולי מעיים. אין מדובר כאן על המוות, אלא על החיים. צא וראה מה בין חייו של יהודי המהלך בגדולות ומבקש למות מתוך מסירות נפש על קידוש השם, לבין יהודי מן הבינוניים המבקש למות על מיטתו מחולי מעיים.⁶²

⁵⁵ כמו במקרה של סעודה שלישית, לימים תפילת מנחה סמוך לדמדומי הפכה חמה לעניין בעל חשיבות יתרה אצל חסידים ומקובלים על סמך מנהג האריז"ל שהיה נוהר להתפלל עם דמדומי חמה. עיינו פסקי תשובות, אורח חיים, סימן רלג, הערות 10-11.

⁵⁶ השוו: בבלי כתובות, קג ע"ב, על מיתתו של רבי.

⁵⁷ לשון גויעה נאמרה בצדיקים המתים מחולי מעיים (בראשית רבה סב, ב), וזו גם מחלה אופיינית לכוהנים המשרתים במקדש (משנה שקלים, ח, א-ב, וירושלמי שם).

⁵⁸ מעבר לייסורים יש בה גם ממד של ביזיון (בבלי מועד קטן, כז ע"ב).

⁵⁹ תוספות, שבת קיח ע"ב, ד"ה רובם. בכתבי החסידות העניין התבאר בהקשר של ביטול תאוות האכילה (צוואת הריב"ש, ניו יורק תשנ"ח). עמ' סב; פרי צדיק, ויקהל, אות ג).

⁶⁰ בבלי ברכות, סא ע"ב. אבל לעומת זאת ראו: ש' ספראי, "קידוש השם בתורתם של התנאים", ציון, מד (תשל"ט-תשמ"א), עמ' 28-42. לדעת ספראי, המילים "כל ימי הייתי מצטער [...] אימתי יבוא לידי ואקיימנו" הן תוספת מאוחרת, הן בנוסח הירושלמי והן בנוסח הבבלי של הסיפור, לכן היא מצויה רק בחלק מעדי הנוסח. בכך הוא מבקש להפריך את הטענה שרבי עקיבא לכאורה ציפה למות על קידוש השם, אלא שמח על כך שעמד בניסיון של אהבת ה', אפילו 'בכל נפשך' (ראו שם, בעיקר בעמ' 37-38). אולם גם ספראי מודה בכך שהערך של מוות על קידוש השם הוא ערך משמעותי מאד בתורתו של רבי עקיבא, ואף אם לא השתוקק לכך כל ימיו, ודאי שמח שאינה ה' לידו לעמוד בניסיון זה.

⁶¹ בבלי בבא מציעא, פג ע"ב.

⁶² כאן המקום להזכיר את המעשה הידוע ברבי מקוצק או באחד מחסידיו, שיצא מן העולם באצבע משולשת (א פייג, ביידיש), באומרו: היצר הרע רוצה שאצא מן העולם בוודאי ובקריאת שמע, שתצא נשמתו באחד והכל יתפעלו מגודל צדקותי וחסידותי, אראה לו אצבע משולשת, ויצאה נשמתו בפייג.

ה. ואמר רבי יוסי: יהא חלקי ממתי בדרך מצווה.

רבי יוסי מבקש למות בעודו עוסק במצווה או בדרך לעשיית מצווה. על כך הקשה מהרש"א, הרי מן הידוע ששלוחי מצוה אינן ניזוקין, ותיירץ ששלוחי מצווה אינן ניזוקין בדבר התלוי במעשה המצווה שלשמו נשתלחו, אולם כאן מדובר על מוות שאינו תלוי בדרך או במצווה, אלא שבעת מותו יהיה עוסק במעשה מצווה. בכך גם מוסבר שאין זו סתירה לתקווה הקודמת, למות מתוך חולי מעיים על מטתו, שכן עדיין הדבר אינו מונע מהיותו עוסק במצווה בעת הפטירה, כגון בקיום מצווה של לימוד תורה.

הדבר דומה להוראת רבי אליעזר בן הורקנוס במסכת אבות: "ושוב יום אחד לפני מיתתך",⁶³ שמשמעותה – מכיוון שאדם אינו יודע את ימיו, לכן עליו להיות כל ימיו בתשובה שמא ימות למחר. כך גם מימוש תקוותו של רבי יוסי למות בדרך מצווה מחייב את האדם להשתדל להיות כל ימיו מצוי בדרך מצווה, בעיסוק של מצווה. תקווה זו מצטרפת למגמה הכללית של תקוותיו של רבי יוסי, המבקשות התמדה ושגרה של חיי מצווה וקדושה ונמנעות מציפיות לפסגות ושיאים של גדולה.⁶⁴

ו. ואמר רבי יוסי: יהא חלקי ממכניסי שבת בטבריא וממוציאי שבת בצפורי.

הרי הגליל שבמערבה של טבריה גורמים להקדמת זמן השקיעה בה, ולכן גם להקדמת זמן כניסת השבת.⁶⁵ בצפורי שעל ראש ההר השקיעה אל הים שבמערב מתאחרת, ולכן מתאחר זמן יציאת השבת.⁶⁶ סביר להניח שרבי יוסי, איש ציפורי המהדר בסעודה שלישית, מבקש להאריך את השבת בצאתה, אך הוא מהדר להוסיף מן החול על הקודש גם בכניסתה.⁶⁷ הנהגתו המתונה והשקולה של רבי יוסי מחייבת להקדים ולהתכונן לשבת מבעוד מועד ולהיכנס אליה בנחת וביישוב הדעת, שלא כאותו זקן שרץ עם ההדסים בערב שבת בין השמשות ועורר את התפעלותו של רבן שמעון בר יוחאי.⁶⁸

ז. ואמר רבי יוסי: יהא חלקי ממושיבי⁶⁹ בית המדרש ולא ממעמידי בית המדרש.

⁶³ משנה אבות, ב, י.

⁶⁴ עם זאת, בעת פטירתו של רבי יוסי "שפעו מרובי צפורי דם" (בבלי מועד קטן, כה ע"ב). יש שפירש שהכוונה היא שבימי חייו רבי יוסי הנהיג את עירו בשלום ולא היה בה ריב ומצה, ורק לאחר מותו החלו בה מחלוקות ומריבות (דף על הדף, בשם ר' אהרן לויין הי"ד).

⁶⁵ הר"י מיגש כתב ששתי הערים הללו מצויות בתוך תחום שבת, ולכן יכול אדם להיות בשתייהן בשבת אחת, ודחו דבריו ממדרש איכה ששם נאמר שיש ביניהן מרחק י"ח מיל (ולפי בדיקה בגוגל מפות מדובר על מרחק של 30 ק"מ והליכה רגלית של 6.5 שעות – מה שדוחה את פירושו של ר"י מיגש מכול וכול). נקטנו בפנים כמפרשים שלא מדובר בנוכחות מעשית בשני המקומות, ואין זו אלא מליצה הממחישה את הרעיון של הקדמת קבלת השבת ואיחור יציאתה. הפוסקים נחלקו, בין היתר בעקבות הגמרא כאן, אם אכן יש משמעות הלכתית מחייבת לשקיעה הנראית, ראו מאמרו של הרב י' מנת, "זמני היום בהלכה בעמקים ובהרים", המעיין יד, א (תשל"ד), עמ' 5-25.

⁶⁶ יש מפרשים שבטבריה היו מכבדים את השבת בכניסתה ובציפורי ביציאתה, בלי זיקה לזמן השקיעה, (אגודה, שבת ק"ח ע"ב, אות קמג, ועיינו ברבנו יונה על הרי"ף, ברכות נג ע"א).

⁶⁷ רב עמרם גאון כתב בסידורו: "וכך עושים וכך מנהג". וכן נפסק להלכה בשולחן ערוך, אורח חיים, רסא, ב, בכניסת שבת, ורצג, א, ביציאתה.

⁶⁸ בבלי שבת, לג ע"ב. ערב שבת בין השמשות הוא זמן של חיפזון וקטרוג המחלוקת והשטן (בבלי בבא קמא, לב ע"א – "מפני שרץ ברשות"; בבלי גיטין, נב ע"א – "הנהו בי תרי דאיגרי"; רש"י, שם, ד"ה דכל).

⁶⁹ נוסח דפו"ר ועין יעקב: מיושבי בית המדרש.

לדברי רש"י, מושיבי בית המדרש הם המזמנים את התלמידים לתחילת הלימוד, ומעמידי בית המדרש הם המכריזים על שעת סיום הלימוד ועת האוכל. בדבריו הוא מבקש לבטא את החשיבות של ההתמדה והשקידה בלימוד התורה. בין לפי הנוסח שהוא רוצה להיות "ממושיבי בית המדרש", כלומר בתפקיד של שמש המעודד את הלומדים,⁷⁰ ובין אם לפי הנוסח שהוא רוצה להיות "מיושבי בית המדרש",⁷¹ כלומר מן הלומדים ולא מן המקצרים בלימוד, הבחירה שלו בנוסח הזה מעידה שוב על סגנונו המעודן והצנוע.

רבי יוסי, כידוע, לא היה שמש בבית המדרש ולא אחד מן ה"יושבים" בו, אלא ראש בית המדרש, ראש הישיבה ואב בית הדין של ציפורי. מידת ההתמדה של רבי יוסי בלימוד תורה בבית המדרש מתוארת בהלכות אבלות כך: אבל אסור בלימוד תורה, אלא אם כן הרבים צריכים לו. לפיכך, כשמת בנו של רבי יוסי, נכנס לבית המדרש ודרש כל היום כולו.⁷² ובכל זאת, ראש הישיבה הגדול אינו מבטא את שיעור המחויבות שלו ללימוד תורה כמונחים הרואים של מסירות נפש על לימוד תורה, כרבי עקיבא במשל השועל והדגים.⁷³ הוא גם לא מעיד על עצמו שלא פסיק פומיה מגירסה,⁷⁴ אלא מסתפק בבקשה צנועה יחסית, שבדומה למימרות הקודמות מתמקדת בשגרה יציבה.⁷⁵

ח. ואמר רבי יוסי: יהא חלקי מגבאי צדקה ולא ממחלקי צדקה.

מה בין גבאי צדקה למחלקיה? לפי האמור בסוגיית הצדקה, לגביית צדקה די בשניים, ולחלוקתה צריך שלושה,⁷⁶ כי יש בה צורך בבית דין הקובעים את מידת הזכאות של כל אדם ליטול מן הקופה הציבורית. רבי יוסי מבקש להתרחק מן העיסוק בדין שבדרך כלל יש עימו גם מחלוקת,⁷⁷ ומעדיף את תפקיד הגבאי, העוסק במצווה בדרגת אחריות פשוטה יותר.⁷⁸

⁷⁰ עיינו שו"ת בית מרדכי, ח"א סימן נ"ג, הצעת ביאור לתפקיד זה בצד התפקיד של "מפטיר הכנסיות".

⁷¹ ראו הערה 69.

⁷² בבלי מועד קטן, כא ע"א. בתנחומא וירא (מהד' בובר, אות לח) מסופר כיצד רבי יוסי החזיר את רבי אלעזר בנו של רבי שמעון לעולמה של תורה בבית מדרשו שבציפורי.

⁷³ בבלי ברכות, סא ע"ב.

⁷⁴ כעדות הגמרא על רבה בר נחמני, בעת בריחתו מן הרודפים ובשעת מיתתו (בבלי בבא מציעא, פו ע"א).

⁷⁵ אולי רבי יוסי אמר דברים אלו עוד בהיותו תלמיד צעיר בישיבה. והיא הנותנת, שמאמר זה שנשתמר מימי צעירותו מזוהה איתו ועם דרכו, ולא אמירה שאמר כשהיה חכם, זקן וראש הישיבה. יש להעיר כאן על מסורות רבות מראשי ישיבות בדורות האחרונים, שהורו לתלמידיהם שהדרך הנכונה להתמדה בלימוד תורה היא לישון בזמן, לאכול בזמן וללמוד בסדרים הקבועים של הישיבה. כך מעיד ידידיה מאיר בשם ר' בנציון קוק על הרב י"ש אלישיב: "הרב אלישיב העיד על עצמו: 'מימי לא הייתי ער לילה שלם, מעולם לא עשיתי 'מישמר', מימי לא דילגתי על ארוחה' (בשבוע, גיליון 503, 26.7.2012).

⁷⁶ בבלי בבא בתרא, ח ע"ב.

⁷⁷ קווים לדמותו של ממונה הצדקה הנאמן שרטטה האגדה באישיותו של רבי חנינא בן תרדיון (בבלי בבא בתרא, י ע"ב; בבלי עבודה זרה, יז ע"ב). רבי חנינא בן תרדיון אף הוא דמות המנוגדת לדמותו של רבי יוסי בכמה וכמה מן הנושאים שנוכרו בסוגייתנו – איש של מסירות נפש, מהרוגי מלכות שנידונו על ידי הרומיים לשריפה. נראה שהוויכוח בין רבי יוסי בן קיסמא לרבי חנינא בן תרדיון מדגים יפה את הניגוד הזה: "אמר לו [רבי יוסי בן קיסמא לרבי חנינא בן תרדיון]: אני אומר לך דברים של טעם ואתה אומר לי מן השמים ירחמו?!" (בבלי עבודה זרה, יח ע"א). למרות שאין להחליף בין רבי יוסי בן חלפתא לרבי יוסי בן קיסמא, נראה שהם מייצגים הלך מחשבה דומה בסוגיית מסירות הנפש כנגד גזירות הרומאים.⁷⁸ אין זאת אומרת שבשעת הצורך נמנע רבי יוסי מלדון. יתר על כן, העידו על בית דינו: "צדק צדק תרדוף, הלך אחרי בית דין יפה – אחר רבי יוסי לצפורי" (בבלי סנהדרין, לב ע"ב).

ט. ואמר רבי יוסי: יהא חלקי ממי שחושדין אותו ואין בו.

אמר רב פפא: לדידי חשדן ולא הוה בי.

אילו רצה רבי יוסי לומר שתקוותו היא שלא ידבק בו כל רבב, לא היה מבקש להיות ממי שחושדין אותו, שהרי שומה על אדם להתרחק מן החשד.⁷⁹ נראה שהוא מוצא ערך מוסף בכך שחושדין אותו ואין בו, וכך גם משמע מהערתו של רב פפא בעקבות דבריו. התמיהה על דברי רבי יוסי גוברת לאור מאמר הגמרא הבא:

ואמר רב משום רבי ראובן בן איצטרובילי, ואמרי לה במתניתא תנא
אמר רבי ראובן בן איצטרובילי: אין אדם נחשד בדבר אלא אם כן עשאו,
ואם לא עשה כולו עשה מקצתו, ואם לא עשה מקצתו הרהר בלבו
לעשותו, ואם לא הרהר בלבו לעשותו ראה אחרים שעשו ושמה.
[בבלי מועד קטן, יח ע"ב]

לדברי רבי ראובן, הטלת חשד באדם מעידה על פגם מסוים שאכן מצוי בו. אם כן, כיצד זה יבקש רבי יוסי זאת לעצמו? בגמרא הציעו תירוצים להצדקת גדולי האומה שנחשדו, ובראשם משה רבנו. באופן דומה ניתן להצדיק גם את מימרת רבי יוסי. אומנם די בתירוץ אלה כדי להסביר מדוע יש מקרים שאיש המעלה נחשד בלא שהיה בו שום רבב, אך אין בהם כדי להסביר מדוע רבי יוסי קיווה להיות מן הנחשדים.⁸⁰ יש מפרשים שהתועלת בחשד שנתבדה היא בדיעבד, כאשר מתבררת כשרותו; אזי מסתבר שתקופת החשדות הייתה לו לכפרה ואף מרבה זכויותיו, כדוגמת הסוטה שאם נתברר שהיא טהורה ולא זינתה, היא מתברכת.⁸¹ עדיין, קשה להבין מדוע רבי יוסי יחשוק בברכה המושגת מתוך גנאי שכזה.⁸²

ייתכן שאפשר להציע פירוש מחודש שיאיר באור שונה את מאמרו זה של רבי יוסי, זאת על סמך מאורע שבו רבי יוסי נכנס למקום של חשד. המעשה, המופיע בפתחת מסכת ברכות, מספר על רבי יוסי שנכנס להתפלל בחורבה אחת מחורבות ירושלים.⁸³ הוא זכה לשמוע שם בת קול המנהמת כיונה ומביעה את אבלותו של הקב"ה על החורבן. אך כשסיים את תפילתו פגש באליהו זכור לטוב שהמתין לו על הפתח ואמר לו שהיה עליו להימנע מכניסה לחורבה. רבי יוסי הצדיק לפני אליהו את כניסתו לחורבה בחשש שמא יפסיקוהו עוברי דרכים, אבל אליהו הורה לו שעדיף להתפלל בדרך תפילה קצרה ולא להיכנס לחורבה. בעקבות הלקח שלמד רבי יוסי מאליהו מובאת בגמרא ברייתא המסבירה שאין

⁷⁹ בבלי ברכות, ג ע"א.

⁸⁰ גם חשד "פורמלי" בלבד הוא אירוע מצער. חכמים מזהירים את הכוהן הגדול לפני עבודת יום הכיפורים שלא ישנה דבר מכל שאמרו לו. אף על פי שזוהו נוסח שגרתי וקבוע, הוא פורש ובוכה על שחשדוהו, ואף הם פורשים ובוכים על שנצרכו לחשוד במי מעשיו סתומים (משנה יומא, א, ה; תוספתא יומא, א, ח; ירושלמי יומא, פ"א ה"ה; בבלי יומא, יט ע"ב).

⁸¹ מהר"ל, חידושי אגדות, שבת קיח ע"ב ועוד.

⁸² אחת יחידה שאימה שתקבל על עצמה דין סוטה כדי להתברך בפרי בטן, כמבואר בברכות לא ב', אך גם היא עשתה זאת בדרך של תפילה ולא נזקקה לכך בפועל.

⁸³ בבלי ברכות, ג ע"א.

להיכנס לחורבה מפני שלושה דברים: חשד, מפולת ומזיקין. נמצא, שרבי יוסי אכן נכנס לחורבה למרות החשש לחשד (של זנות).⁸⁴

רבי יוסי נכנס לחורבה למרות האפשרות לחשד מפני שרצה להיטיב להתפלל בכוונה וללא הפרעה, והוא אף זכה שם לגילוי בת קול. מהר"ל מסביר את ערכה של התפילה בחורבה וההתגלות בה:

אין ספק כי החסידים, כמו רבי יוסי, היו משמשים בבת קול משמתו נביאים אחרונים. וכל שכן כאשר היה המקום מיוחד לדבר זה, שהייתה חורבה אחת, והיא מחורב(ו)ת ירושלים.

שהחורבה מצד עצמה במה שהיא נבדלת מן בני אדם, נגלים לשם דברים עליונים, ומוכן המקום להיות נשמע לשם בת קול. ואליהו זכור לטוב נגלה שם, כמו שמוכן להיות נגלה שם בת קול.

[נצח ישראל, פרק כב]

ר' צדוק הכהן מלובלין הרחיב את משמעותה של אגדה זו מעבר לזמן, למקום ולנושא המדובר בה:

"אין נכנסים לחורבה" - פירוש מקום פנוי ממושב בני אדם האמיתיים ומקום מצוה רק כל מחשבת הרשות. "מפני החשד" - שיחשוד לעצמו שמא יש איזה תאוה בדבר.

"ומפני המזיקין" - דכל מקום הפנוי מקדושה יש מקום למזיקין וכח היצר להתגבר.

"ומפני המפולת" - דסתם חורבה רעועה שאין לה קיום כמו שאמרו (ריש אותיות דרבי עקיבא) שקר אין לו רגלים.

ואפילו לצורך עבודה [להתפלל]⁸⁵ אין ליכנס אם יכול [להתפלל] בדרך, הוא דרך המלך פילון מפולש לעבודת ה', ואף על פי שדרך המלך הוא מלא "מעוברי דרכים" והם המפסיקין להולך בדרך ה', מוטב לעבוד שם עבודה קצרה כפי היכולת מליכנס לחורבה ומחשבת חוץ לצורך עבודה.

"אם לא בחורבה חדתי" - מחודשת מאתו.

"ובתרי" - שאינו יחידי בעבודתו על דרך הזה.

ו"כשרי" - שכל כוונתם לעבודת ה'.

ו"דלא קאי בדברא" - שהוא מקומן של כח היצר הרע.

[צדקת הצדיק, אות לב]

⁸⁴ ייתכן שהייתה זו חורבה חדשה ולא היה בה חשש מפולת, אבל חשד או חשש מזיקין קיימים ממה נפשך: אם בשדה מדובר, אזי יש חשש מזיקין ואין חשד אישה, אם בעיר - אין חשש מזיקין ויש חשד אישה. בסיפור נאמר שהיה מהלך בדרך, ויתכן שמע שמדובר בשדה, אך החורבה היא "מחורבות ירושלים" ואם כן - מקומה בעיר.

⁸⁵ נלענ"ד שהתוספת "להתפלל" בסוגריים המרובעים לא הייתה במקור לפני המהדירים, והיא מיותרת.

רבי יוסי חפץ להיכנס לחורבה, לעולם של מחשבת הרשות, מחוץ לדרך הסלולה שהרבים מהלכים בה, וזאת על מנת להשיג השגות ולחדש חידושים בעבודת ה'. הוא אינו מסתפק בדרך הסלולה לרבים. בדרכים המיוחדות הללו יש סכנות רוחניות ומעשיות והן מעוררות תמיהה וחשד אצל אלו הרגילים להלך בדרך המלך הסלולה לרבים.

נמצא, שבבקשו להיות מאלו שחושדים בהם ואין בהם, הוא מתפלל על עצמו שיוכל להיכנס לנתיבים חדשים בעבודת השם, כפי שנכנס לחורבה להתפלל. הוא מבקש שכניסתו לנתיבים האלה תהיה לשם שמיים וללא פגע, והחשדנים, המתבוננים בו מבחוץ, לא ימצאו כל עילה להאשימו.⁸⁶ מאמר זה, החותם את סדרת מימרות "יהא חלקי", מבהיר שרבי יוסי, למרות מתינותו ו"בינוניותו" אינו מסתפק בקטנות. בדרכו השקטה והצנועה, הרחק מעיניהם הבוחנות של הבריות, הוא מחדש ויוצר נתיבים בהלכה, באגדה ובעבודת השם, ואף זוכה לשמיעת בת קול ולגילוי אליהו.⁸⁷

ה. מִיָּמֵי לֵא

בסדרת המאמרים הבאה רבי יוסי משתבח בעצמו בדברים שנהג בימי חייו. זהו דפוס מקובל של מאמרי חכמים שאינו ייחודי לרבי יוסי.⁸⁸ ראשיתו בימי חז"ל, והוא נמשך בכל הדורות. הוא אינו נתפס כגאווה והוא נובע מן הצורך לעודד אחרים ללכת בדרכו של בעל המימרה.⁸⁹

י. אמר רבי יוסי: חמש בעילות בעלתי ונטעתי חמשה ארזים בישראל.

לפי הירושלמי,⁹⁰ מדובר על מקרה ייחודי של הלכות ייבום:

דתנא, אבא שאול אומר: הכונס את יבמתו לשום נוי או לשום דברים אחרים הרי זה בעילת זנות [...] מה דאמר אבא שאול ביבמתו אתיא כרבי יוסי בר חלפתה, דר' יוסי בן חלפתא ייבם את אשת אחיו: חמש חרישות חרש וחמש נטיעות⁹¹ נטע ודרך סדין⁹² בעל.

⁸⁶ כך לדוגמה, דרשה שדרש רבי יוסי בציפורי גרמה לגל פריצות בעיר, והתושבים האשימו אותו בכך שבדבריו גילה לגנבים את התחבולה (בבלי סנהדרין, קט ע"א). ועיינו גם התהייה על טבילתו ביום הכפורים (ירושלמי ברכות, פ"ג ה"ד ומקבילות).

⁸⁷ על היחסים הקרובים בין רבי יוסי לאלהיו זכור לטוב אפשר ללמוד מן המעשה המובא בבבלי סנהדרין, ק"ג ע"א-ע"ב. ⁸⁸ דפוס מצוי של אמירות מן הסוג הזה מופיע כתשובה לשאלת התלמידים את רבם: "במה הארכת ימים". קובץ של מאמרים מן הסוג הזה מצוי בבבלי מגילה, כז ע"ב – כח ע"א, ואחרים פזורים במקומות אחרים בתלמוד.

⁸⁹ המקרה המיוחד מכולם הוא מאמרו של רב יוסף, המשתבח בעצמו שהוא עניו (בבלי סוטה, מט ע"ב). רבים עסקו בשאלה של הסתירה לכאורה, אך בפשטות אין זו שאלה כלל, שכן מידת הענווה אינה מונעת מן האדם להכיר בערכו. כדברי הנצי"ב: "ומשמעות עניו הוא שאינו חושש לכבודו וצערו ולא משום שהוא שפל בעצמו ואינו מכיר בעצמו [...] אלא משמעות עניו שהוא מתנהג בלי חשש על כבודו" (העמק דבר, במדבר יב, ג).

⁹⁰ ירושלמי יבמות, פ"א ה"א.

⁹¹ השימוש בדימוי עבודת השדה מקובל למעשה אישות והוא מבהיר גם את הדימוי בבבלי של הבנים לארזים. וכעין זה בתהילים: "אשתך כגפן פוריה [...] בניך כשתילי זיתים" (תהילים קכה, ג). ועיינו בפירושו על ירושלמי יבמות, פרק א, שהרחיב בביאור הדימויים ומקורותיהם.

⁹² לפני בעל מדרש שכל טוב הייתה הנוסחה "דרך שדים", והוא ביאר זאת "כמי שכפאו שד", על פי בבלי נדרים, כ ע"ב. אבל נראה שנוהג זה מתאים יותר לרבי אליעזר כמסופר בנדרים שם, ולא לרבי יוסי, כמשתמע מן האמור בהמשך אודות

[ירושלמי יבמות, פ"א ה"א]

כלומר, מכיוון שיש דרישה לייבם אך ורק לשם שמיים וללא עירוב כל ממד של הנאה, זאת משום שמדובר על מצב שבו התורה התירה איסור עריות של אשת אה, לכן רבי יוסי נזהר בביאת היבמה יותר מן הנדרש ביחסי אישות בדרך כלל.⁹³ הבבלי אינו תולה את המאמר בייבום ולכן תוהה כיצד ייתכן שרבי יוסי לא קיים מצוות עונה מעבר לחמש פעמים בכל ימי חייו: למימרא דרבי יוסי מצוות עונה לא קיים? אלא אימא חמש בעילות בעלת ושנית.

רש"י פירש שנהג כך כדי שיהיו לו בנים זכרים.⁹⁴ הוא חרג מגדרו פעמים ספורות בלבד, כי בדרך כלל רצוי להימנע מלבעול שנית משיקולים הנובעים מהלכות נידה.⁹⁵ בין לפירוש הירושלמי ובין לפירוש הבבלי, אפשר לומר שגם במקרה זה רבי יוסי נכנס ל"חורבה", למקום שיש בו חשש, כדי לקיים מצווה ולזכות בשכר. ייבום, לפי חז"ל, הוא מעשה שעומד על הגבול בין עשייה לשם שמים הרצויה לבין לשם הנאה שהוא פסול, ורבי יוסי לא בחר בחליצה שהיא חלופה בטוחה יותר, אלא קיים את מצוות ייבום תוך שהוא משתדל להדר בטהרתה. גם בעילה שנייה אף היא מעשה גבולי שיש בו ספק, ורבי יוסי בחר לעשותו מספר פעמים בחייו כדי לזכות בבנים זכרים. לפי שני הפירושים, עלה בידו לקיים את המצווה כיאות, וזכה לחמש נטיעות, חמשה בנים כארזים.

יא. אמר רבי יוסי: מימי לא קריתי לאשתי אשתי ולשורי שורי אלא לאשתי ביתי⁹⁶ ולשורי שדי. רש"י פירש שרבי יוסי מבקש להביע את ההכרה בכך שהאישה היא עיקר הבית והשור הוא עיקר השדה: "וְרַב תְּבוּאוֹת בְּכַח שׁוֹר" (משלי יד, ד). בקריאת שם זו יש משום הכרת הערך והחשיבות אך גם הגדרה מהותית. גם תנאים אחרים הוקירו את נשותיהם, כדוגמת רבו של רבי יוסי, רבי עקיבא, שעשה לבת כלבא שבוע עיר של זהב⁹⁷ ואמר לתלמידיו: "שלי ושלכם – שלה היא". אלא שכרגיל אצל רבי עקיבא הדברים מופיעים בדרך של "סער ופרץ". תחילת נישואיהם בפריצת הסדר הרגיל של קבלת רשות האב והסכמתו לנישואי הבת, המשכם בשנים ארוכות של ניתוק, ולאחריהן מפגש דרמטי לעיני

יחסו לאשתו. ועיינו בחילופי הנוסחאות למקבילה בבראשית רבה פה, ה, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 1038, ושם הובאו נוסחאות נוספות – "דרך כשרים", "דרך כשדים". על פי דין, המבקש לשמש הוא בבגדו והיא בבגדה יוציא וייתן כתובה, מפני שזו אינה דרך הקרבה הנאותה בין איש לאשתו אלא מנהג פרסיים המשמשים בלבושיהם. (בבלי כתובות, מח ע"ב; שולחן ערוך, אבן העזר, עו, יג). על כן חייבים להסביר שהיה זה מעשה חריג ולא כך הייתה דרכו של רבי יוסי בדרך כלל. לפיכך גם חסרה בסעיף זה הפתיחה "מימי", שכן אין מדובר כאן על נוהג קבוע אלא על חריגה יוצאת דופן.

⁹³ דעות שונות במפרשים להסבר העניין: יש אומרים שרק בעילה ראשונה נהג כך ולאחר מכן קיים מצוות עונה כיאות (יפה מראה על הירושלמי שם), ויש אומרים שמדובר בחמש נשים שונות, שבכל אחת מהן קיים רק ביאה אחת לקיום מצוות ייבום ולאחר מכן פירש ממנה לגמרי (תוספות, שבת קיח ע"ב, ד"ה אימא).

⁹⁴ על פי מאמר הגמרא בבבלי עירובין, ק ע"ב: "הרוצה שיהיו לו בנים זכרים יבעול וישנה".

⁹⁵ בבלי נידה, טז ע"ב: "אמר רבי זירא: מדברי כולם נלמד, בעל נפש לא יבעול וישנה".

⁹⁶ ביתי בצירה – מלשון בית. ועיינו רות רבה, ב (אות ח במהדורת לרנר), ושם יש גרסה "לאשתי – בתי" בחיריק, לשון בת, וכל הדרשה שם ערוכה במגמה שונה.

⁹⁷ בבלי שבת, נט ע"א-ע"ב.

כל הציבור.⁹⁸ לתפיסת הנישואין ומקומה של האישה בעולמו של רבי עקיבא יש לצרף גם את פרשת אשת טורונסורופוס. תחילתה בתגובתו הנסערת של רבי עקיבא למפגש איתה: "רק ושחק ובכה", וסופה שהתגיירה ונשאה לאישה.⁹⁹

אצל רבי יוסי, הרומנטיקה נראית אחרת לגמרי. רבי עקיבא הוא איש שיר השירים, וזה אופיים של יחסי הדוד והרעיה שלו. ראשיתו ב"ישקני מנשיקות פיהו", אמצעיתו ב"אנה הלך דודך" וחתמתו ב"ברח דודי". ואילו רבי יוסי הוא איש של ספר משלי ואשתו היא האשת-חיל החותמת את הספר הזה.¹⁰⁰

ההערכה של רבי יוסי לאשתו בפרט ולאישה בכלל כ"גברת הבית", ניכרת גם מכך שהורה הלכת דרך ארץ, לשאול לשלומה של האישה, בעלת הבית ורעיית המארח,¹⁰¹ למרות החשש לאי-צניעות הקיים בכך.¹⁰²

רבי יוסי תומך יתדותיו גם באליהו זכור לטוב, שהיה מצוי אצלו הרבה, כאמור לעיל:
 אשכחיה רבי יוסי לאליהו, אמר ליה: כתיב "אעשה לו עזר" (בראשית
 ב, יח), במה אשה עוזרתו לאדם?
 אמר ליה: אדם מביא חיטין – חיטין כוסס? פשתן – פשתן לובש? לא
 נמצאת מאירה עיניו ומעמידתו על רגליו?!

[בבלי יבמות, סג ע"א]

כמה רחוקה גישה זו מזו שנמצאת במשפחתם של רב ואחיינו רבי חייא: "דיינו שמגדלות בנינו ומצילות אותנו מן החטא".¹⁰³ אך היא גם רחוקה מן הברקים והרעמים של שיטת רבי עקיבא. גם ביחסו לאשתו, רבי יוסי הוא איש הביניים.¹⁰⁴

יב. אמר רבי יוסי: מימי לא נסתכלתי במילה שלי.

מידת הצניעות של רבי יוסי זיכתה אותו בירושלמי בתואר "הגוף הקדוש".¹⁰⁵ הגמרא בסוגייתנו משווה את צניעותו לזו של רבי:

⁹⁸ אבות דרבי נתן, פרק ו; בבלי כתובות, סב ע"ב; בבלי נדרים, נ ע"א.

⁹⁹ בבלי עבודה זרה, כ ע"א. וראו א' שזאן, "שלוש נשותיו של רבי עקיבא", מסכת, ב (תשס"ד), עמ' 11-25; ט' אילן, "אשת טיניוס רופוס ורבי עקיבא", מסכת, ג (תשס"ה), עמ' 103-112.

¹⁰⁰ משלי לא. לכל אורך ספר משלי מוצגת האשה הטובה כמופת וסמל לחכמה ולמידות טובות. גם ההקבלה בין אישה לבית מצויה כבר בספר משלי: "בית והון נחלת אבות ומה' אשה משכלת" (משלי יט, יד).

¹⁰¹ בבלי בבא מציעא, פז ע"א. רש"י שם: "על ידי בעלה – לא שישאל לה לשלום, אלא לבעלה ישאל: מה שלום הגברת?". וראו את הפרק "מה שלום הגברת" אצל א' גרוסמן, "האישה במשנתו של רש"י", ציון, ע (תשס"ה), עמ' 173-175.

¹⁰² בבלי קידושין ע ע"ב.

¹⁰³ שם.

¹⁰⁴ הערכת השור כ"שדה" מפנה את תשומת הלב מערך הרכוש – הקרקע, לערך העבודה. רבי יוסי סבור, בניגוד לאחרים, שכדאי למכור חלק מן הקרקע כדי לקנות שור מכיוון שהתועלת הצומחת מכוון העבודה של השור אינה נופלת מן הערך ההוני של הקרקע (בבלי גיטין, נב ע"א).

¹⁰⁵ ירושלמי ברכות, פ"ג ה"ד.

איני [האמנם]? והאמרו ליה לרבי: מאי טעמא קראו לך רבינו הקדוש?
אמר להו: מימי לא נסתכלתי במילה שלי! ברבי מילתא אחריתי הוה
ביה [עניין אחר היה בו] שלא הכניס ידו תחת אבנטו.

מה פשר שאלת הגמרא? מדוע אי אפשר שגם רבי יוסי וגם רבי יחלקו אותה תכונה? רש"י מסביר, שהשאלה היא מדוע לא קראו גם לרבי יוסי "רבינו הקדוש". תשובת הגמרא היא שאצל רבי הייתה מעלה נוספת, שלא הכניס ידו מתחת לאבנטו. לאור כל מה שנתבאר עד כאן ויתבאר עוד לקמן, נראה שלרבי יוסי לא מתאים לשאת ברבים את התואר "הקדוש", שכן את חסידותו ופרישותו הוא נוהג בינו לבין קונו.¹⁰⁶ ייתכן שזה עומק החילוק של הגמרא בין רבי יוסי לרבי. אי אפשר להכתיר מישוה בתואר קדוש בזכות העובדה שאינו מסתכל במילתו, שהרי איש אינו יכול לדעת על כך מלבדו. לעומת זאת, הימנעות מהכנסת היד מתחת לאבנט היא התנהגות הנראית לרבים. היות שכן, רבי יוסי לא כונה על ידי הציבור 'קדוש' משום שלא ראוהו נוהג חסידות ופרישות בציבור, שלא כרבי.¹⁰⁷

יג. ואמר רבי יוסי: מימי לא ראו קורות ביתי אימרי חלוקי.

גם זו הנהגה של צניעות, המתרחשת בינו לבין קונו, בד' אמות הבית, ובקביעות יומיומית.¹⁰⁸
יד. ואמר רבי יוסי: מימי לא עברתי על דברי חברי. יודע אני בעצמי שאיני כהן; אם אומרים לי חבירי עלה לדוכן, אני עולה.

המפרשים העירו שלא ייתכן שרבי יוסי יברך ברכת כוהנים שלא כדין כנגד הכתוב "וְהָיָה הַקָּרֵב יוֹמֵת". לכן יש לפרש שאין זו אלא מליצה המבטאת את נכונותו לקבל דברי חבריו גם אם הם נראים לו קשים ומופרכים. לדוגמה, כאשר הטילו עליו תפקיד או משימה שנראו לו גדולים מכפי מידותיו וסבר שהם מפריזים בהערכתו, קיבל את דעתם ועמס את המשא על כתפיו.¹⁰⁹ במידה מסוימת הדברים דומים להנהגה המיוחסת לבית הלל, שהיו נוחים ועלובים ושונים דברי בית שמאי קודם לדבריהם, ובזכות זאת יצאה בת קול והכריזה שהלכה כמותם בכל מקום; כפי שאירע בהמשך גם לרבי יוסי. עם זאת, אין לטעות ולחשוב שרבי יוסי ביטל דעתו מפני דברי חבריו בענייני הלכה. כפי שהוזכר לעיל בהתערבותו במחלוקת רבי יהודה עם תלמידי רבי מאיר, וכן בסיפור הבא:

מעשה ברבן שמעון בן גמליאל ור' יהודה ור' יוסה שהיו מסובין בעכו וקדש עליהן היום. אמר לו רבן שמעון בן גמליאל לר' יוסי: ברבי, רצונך נפסיק לשבת?¹¹⁰ אמר לו: בכל יום אתה מחבב דברי בפני יהודה, ועכשיו אתה מחבב דברי יהודה בפני? "הגם לכבוש את המלכה עמי בבית" (אסתר ז, ח)? אמר לו: אם כן לא נפסיק שמא תקבע הלכה לדורות. אמרו: לא זזו משם עד שקבעו הלכה כר' יוסי.

¹⁰⁶ אומנם גם את רבי יוסי כינו בירושלמי כ'גוף קדוש', אך אין זה תואר במובן הפשוט אלא חלק משקלא וטריא אודות תקלה שאירעה לו והזיקה אותו לטבול ביום הכפורים.

¹⁰⁷ עיינו מהר"ל, נתיבות עולם, נתיב הפרישות, פרק ב, שהסביר את הבדל המעלה בין רבי יוסי ורבי בעניין אחר.

¹⁰⁸ על האופן המעשי של ביצוע הנהגה זו עיינו בית יוסף, אורח חיים, ב, א, ובנושאי הכלים של השולחן ערוך שם.

¹⁰⁹ דברי ר' יוחנן לוריא (אלזס, גבול צרפת-גרמניה, 1440-1514), בספרו משיבת נפש על ספר שמות, פרק ג.

¹¹⁰ כדעתו של רבי יהודה שמפסיקים את הסעודה בכניסת שבת, מקדשים וסועדים שוב לכבוד השבת, ולא כרבי יוסי שאומר שאפשר להמשיך בסעודה.

[תוספתא ברכות, ה, ב]

הנימוס והעדינות של רבי יוסי אינם גורמים לו לסגת כמלוא נימה מדעתו ההלכתית ומפסיקתו. אולם במקום שאין מדובר אלא בכבודו או בנוחותו האישית, הוא מבטל עצמו מפני חבריו.

טו. ואמר רבי יוסי: מימי לא אמרתי דבר וחזרתי לאחורי.

למאמר זה פירושים שונים: יש אומרים שלא התחרט מעולם על מה שאמר, אלא קיים דיבורו ולא היה הפכפך.¹¹¹ ויש אומרים, שמעולם לא בדק מאחריו שמא עומד מישהו שעלול להיפגע מדבריו, שכן מעולם לא אמר על אדם דבר שלא היה מוכן לאומרו בפניו.¹¹² כמו במאמרים הקודמים, גם כאן, עיקר המעלה אינה במעשה נשגב חד-פעמי, אלא בכך שהתמיד בכך כל ימי חייו, עד שיכול היה לומר "מימי לא".¹¹³

1. הסוגיה בכללה ובהקשרה

קובץ מאמרי "מימי לא" משלים את קובץ מאמרי "יהא חלקי". "מימי לא" הוא תיאור העבר, ו"יהא חלקי" הוא ציפייה ובקשה לעתיד. המכנה המשותף לשניהם הוא בכך שרבי יוסי בדרך כלל אינו מתאר אירועים קיצוניים של השגות גדולות ונשגבות אלא אורח חיים קבוע, רצוף ושגרתי שדרכו באות לידי ביטוי עוצמותיו הרוחניות, גם בעניינים שבין אדם למקום וגם בעניינים שבין אדם לחברו.

חטיבת ט"ו המעלות והמידות של רבי יוסי מאירה באור חדש את הפרק שבו היא משובצת. היא מבהירה שאפשר לקדש את השבת ולענגה גם במעשים פעוטי ערך כל עוד הם נעשים בהתמדה ולשם שמיים. בכך היא מצטרפת למאמרים רבים בסוגיות שלפניה ואחריה העוסקות בעונג שבת,¹¹⁴ ומתוך כך למכלול של מעשים הנראים כקלים לביצוע, בבחינת "מצוות שאדם דש בעקביו",¹¹⁵ שתועלתם ושכרם מרובים עד מאוד.¹¹⁶

¹¹¹ המאירי בבית הבחירה. פירוש נוסף שהיה חביב על בעל ההפלאה וחזר עליו פעמים רבות קושר את המאמר לסדרי חינוך: מעולם לא הסב פניו מתלמידיו, ותלמידיו לא גרמו לו לחזור בו או לרדת ממעלתו (הקדמת ההפלאה לכתובות, אות לב; ובפירושו פנים יפות על התורה: בראשית יח, ב; שמות טז, ד; שם כא, א; שם לג, יא; שם לז, כ; ויקרא כו, ט; במדבר כד, ה).

¹¹² רש"י שם, ד"ה לא אמרתי, על פי השימוש במובאה זו בבבלי ערכין, טו ע"ב. ההשלכות המעשיות של מימרה זו על הלכות לשון הרע נידונו בפירוט בחפץ חיים, הלכות לשון הרע, באר מים חיים, כלל ג, אות א.

¹¹³ אומנם כאמור מצאנו גם חכמים נוספים המעידים על אורחות חייהם, בעיקר על מנת ללמד דעת ותורה לתלמידיהם (ראו לעיל הערה 88). יחד עם זאת, כאן מדובר במקרה ייחודי שבו מצוינת תכונת ההתמדה בתחומים רבים ומגוונים.

¹¹⁴ כגון: השכמה להכנות שבת ביום ששי, בציעה על שתי ככרות (ק"ז ע"ב), "אפילו דבר מועט ולכבוד שבת עשאו הרי זה עונג" (ק"ח ע"ב), התעטפות וציאה לקראת שבת, מעשיהם של חכמים כהכנה לכבוד שבת: "דבא מלח שיבוטא" ואחרים (ק"ט ע"א), אמירת "ויכולו", סידור שלחן בערב שבת ובמוצאיה, גם אם אינו אוכל אלא כזית, (ק"ט ע"ב) ועוד.

¹¹⁵ רש"י, דברים ז, יב. מאלו נזכרות בפרקנו: כיסוי ראש, זהירות בציצית ותפילין (ק"ח ע"ב), כיבוד תלמידי חכמים (ק"ט ע"א), עניית "אמן" ו"יהא שמייה רבא", הימנעות מחילול השם וקיומם של "אנשי אמנה" (ק"ט ע"ב).

¹¹⁶ כגון: הצלה מחבלי משיח, מדינה של גיהנום, ממלחמת גוג ומגוג, משעבוד גלויות; זכיה ב"נחלה בלי מצרים", בליווי של מלאכי השרת וברכתם, "נותנין לו כל משאלות לבו", עשירות ועוד.

ז. חיישין לאיבה

אחת הסגולות של האדם הבינוני היא היותו איש בין אנשים, שאינו מורם מעם, נשגב ובלתי מושג. אחד הביטויים ההלכתיים האופייניים לכך נמצא ביחסו של רבי יוסי לעם הארץ. התנאים בני זמנו כמעט התחרו ביניהם בהבעת ביקורת על עמי הארץ, עד כדי ביטויים חמורים של סלידה ואיבה, והתבדלות גמורה.¹¹⁷ אבוהון דכולהו, רבי עקיבא רבו של רבי יוסי, שהיה עם הארץ בעצמו עד שנהיה תלמיד חכם.

תנו רבנן: לעולם ימכור אדם כל מה שיש לו וישא בת תלמיד חכם [...] ולא ישא בת עמי הארץ מפני שהן שקץ ונשותיהן שרץ ועל בנותיהן הוא אומר ארור שכב עם כל בהמה...
תניא, אמר רבי עקיבא: כשהייתי עם הארץ אמרתי מי יתן לי תלמיד חכם ואנשכנו כחמור. אמרו לו תלמידיו: רבי אמור ככלב. אמר להן: זה נושך ושובר עצם וזה נושך ואינו שובר עצם.
תניא, היה רבי מאיר אומר: כל המשיא בתו לעם הארץ כאילו כופתה ומניחה לפני ארי מה ארי דורס ואוכל ואין לו בושת פנים אף עם הארץ מכה ובוועל ואין לו בושת פנים...
[בבלי פסחים, מט ע"ב]

אבל רבי יוסי מייסד גישה אחרת:

מאן תנא דחייש לאיבה [מי התנא שחושש לאיבה]? רבי יוסי היא, דתניא: אמר רבי יוסי מפני מה הכל נאמנין על טהרת יין ושמן כל ימות השנה, כדי שלא יהא כל אחד ואחד הולך ובונה במה לעצמו ושוורף פרה אדומה לעצמו.
אמר רב פפא: כמאן מקבלינן האידינא סהדותא מעם הארץ? כמאן – כרבי יוסי.
[בבלי חגיגה, כב ע"א]

כדי להימנע מאיבה וכדי למנוע פילוג ומחלוקת ו"הקמת במות לעצמם", התיר רבי יוסי לסמוך על טהרת יינם ושמןם של עמי הארץ כאילו היו חברים בירושלים בזמן הרגל. רב פפא זיהה שיש בדברי רבי יוסי שיטה, שעל פיה גם מקבלים עדות מעם הארץ בניגוד לפסילת עדותו על ידי שאר התנאים.¹¹⁸ התוספות התקדמו צעד נוסף והתירו לצרף עם הארץ לזימון ובמידה מסוימת אף ביטלו לגמרי את ההנהגות המבחינות בין חברים וחכמים לעמי הארץ, באומרם שהחכמים בימינו אינם רשאים להתנשא

¹¹⁷ הגדרת עם הארץ – בבלי ברכות, מז ע"ב ומקבילות. התוספות העירו שיש כמה סוגים של עם הארץ, כמו למשל, בבלי סוטה, כב ע"ב, ד"ה כל שאינו. לדיון מקיף בהגדרת עם הארץ ובאופנים השונים של היחס אליו ראו מאמרי, "עם הארץ: על אפשרות החייאתו של מושג הלכתי-חברתי", אקדמות, כ (תשס"ח), עמ' 109-130.
¹¹⁸ בבלי פסחים, שם.

ולהחשיב עצמם יתרים על עמי הארצות.¹¹⁹ מתברר כי הבינוניות של רבי יוסי אינה נוגעת רק להנהגות האישיות שלו, אלא היא משנה חברתית שיש לה השלכות הלכתיות מרחיקות לכת.

ח. נימוקו עמו

בין כל האריות, תלמידי רבי עקיבא שהקיפוהו, רבי יוסי זכה שנקבע כלל הלכה: "כרבי יוסי מחבריו".¹²⁰ כלומר, הלכה כמותו כנגד כל אחד מחבריו, תלמידיו הגדולים של רבי עקיבא¹²¹ – גם כנגד רבי מאיר שסתם משנה נשנתה כמותו,¹²² גם כנגד רבי יהודה ראש המדברים בכל מקום,¹²³ וגם כנגד רבי שמעון בר יוחאי ששנה לתלמידיו: "שנו מידותי, שמידותי תרומות מתרומות מידותיו של רבי עקיבא".¹²⁴

נראה שכבר רבי, עורך המשנה, נהג לפסוק כרבי יוסי בדור שאחריו וכן נהג גם כבוד רב בחברו, רבי ישמעאל ברבי יוסי, בזכות אביו.

רבי הילל בר וולס בעא קומי רבי: מה ראו לומר הלכה כרבי יוסי? אמר ליה: שלא ראיתיו. רבי כד הוה בעי מקשייה על דרבי יוסי אמר: אנן עליבייא מקשייא על דרבי יוסי, שכשם לבין קדשי הקדשים לבין חולי חולין כך בין דורינו לדורו של רבי יוסי.

[ירושלמי גיטין, פ"ו ה"ז]

ההסבר הניתן בגמרא לכלל הפסיקה כרבי יוסי הוא ש"רבי יוסי נימוקו עמו".¹²⁵ מה משמעות "נימוקו עמו"? בעברית של ימינו המילה נימוק מתפרשת כטעם והצדקה לדבר. אלא שהמילה הזאת מבוססת על המקור התלמודי על רבי יוסי, ואין שום מקור קודם או הסבר למשמעותה של המילה בהקשרה התלמודי.

ברש"י נמצא: "נימוקו: טעמו [...] נים וקו - דבר ישר כקו המשקולת".¹²⁶ בעל הערוך פירש: "כל תורתו סדורה בפיו, כלומר כל תורתו ברורה גמרא מסורת בידו".¹²⁷ והרי זו מחלוקת בין שתי מגמות בהבנת המשמעות של "נימוקו": ישירות לעומת סדר. דומה שלאור כל מה שנתבאר עד כה, אין צורך

¹¹⁹ תוספות, חגיגה שם, ד"ה כמאן.

¹²⁰ בבלי עירובין, מו ע"ב.

¹²¹ הגמרא דנה בשאלה אם הלכה כמותו רק מחברו, כלומר במחלוקתו עם חכם יחיד, או גם מחבריו, כשהוא חולק על יותר מאחד. להרחבה בעניין זה עיינו ' ברנדס, "ראשיתם של כללי הפסיקה", עבודת דוקטור, ירושלים תשס"ב, עמ' 238-246.

¹²² בבלי סנהדרין, פו ע"א.

¹²³ בבלי ברכות, סג ע"ב.

¹²⁴ בבלי גיטין, סו ע"ב.

¹²⁵ בבלי גיטין, שם.

¹²⁶ בבלי עירובין, נא ע"א, ד"ה נימוקו.

¹²⁷ עיינו ערוך השלם, ערך נמק, המביא הצעות לפתרון על בסיס מלים פרסיות או יווניות שמשמען הוא שיש לו תשתית של מסורת סדורה. מקובל לצטט את המשנה האחרונה של מסכת כלים (ל, ד), שבה רבי יוסי אומר: "אשרין כלים שנכנסת בטומאה ויצאת בטהרה" – כראיה לכך שמסכתות המשנה כבר היו סדורות לפני רבי יוסי עוד קודם לעריכתו של רבי.

להכריע ביניהם. אלו ואלו דברי א-לוהים חיים. לא חריפות, לא פלפול, לא בקיאות עצומה. כל אלה הן תכונות של "גדוילים", אבל רבי יוסי היה "בינוני" – מסודר, וישר – ולכן הלכה כמותו בכל מקום.